

Diyanet İşleri Başkanlığınca Yayımlanan Hutbeleri Konu Edinen Lisansüstü Çalışmalar Üzerine Bir İnceleme

Kadir ÇELEBİ*

Dr. Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri/Türkiye

E-mail: kadircelebi.87@hotmail.com

ORCID: 000-0002-9022-0167

ROR: id-00jga9g46

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 30 Ekim 2023

Kabul Tarihi: 5 Aralık 2023

Yayın Tarihi: 31 Aralık 2023

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ahif@ahievran.edu.tr -
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahif>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahif>

Öz

Türkiye’de yaygın din eğitimi kurumlarından biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı, teşkilat bünyesindeki farklı birimler aracılığıyla faaliyetlerini sürdürmektedir. Özellikle cami merkezli din eğitimi faaliyetleri daha çok kişiye ulaşmaktadır. Camilerde çeşitli şekillerde yürütülen yaygın din eğitimi faaliyetlerinden biri de Cuma ve bayram namazlarında irad olunan hutbelerdir. Cuma ve bayram namazlarında yaklaşık 17 ile 20 milyon arası insana ulaşan hutbeler, dinî bilgilerin halka sunulmasında önemli bir araçtır. Türkiye genelinde 89.302 camide cuma ve bayram namazı kılınmaktadır ve bu camilerde hutbe irad edilmektedir. Hutbeler üzerinden ulaşılan bu kitlenin yanısıra gerek sosyal medya gerekse diğer yayın organları üzerinden farklı dil seçenekleri ile yayımlanan cuma ve bayram hutbeleri çok daha fazla kişiye ulaşma imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda hutbelerin halkı bilinçlendirme ve muhatapları üzerinde bırakacağı muhtemel etki açısından son derece önemli olduğu aşikardır. Hutbelerin sunduğu bu potansiyele binaen hutbelerle ilgili süreçlerin birçok açıdan derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Hutbelerin içerik ve dil bakımından uyumu, hutbelerde kullanılan kaynakların niteliği, hutbe konularının muhatapların ihtiyaçlarına cevap verip veremediği, hutbe metinlerini hazırlayan kişilerin yeterlikleri, hutbelerin sosyolojik etkileri, birlikte yaşama kültürüne katkısı gibi durumlarla ilgili çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmaların seyrini belirlemek ve muhtemel çalışmalar için mevcut durumun ortaya konması gerekmektedir. Bu çalışma ile hutbeleri konu edinen lisansüstü tezlerin betimsel analizi yapılmıştır. Bu kapsamda hutbelerle ilgili çalışmaların konu yönelimleri, kullanılan yöntem, çalışmaların gerçekleştirildiği bölüm ve yıl gibi bilgiler üzerinden durum analizi yapılmıştır. İncelemeler sonucu çalışmaların ağırlıklı olarak temel islam bilimleri alanında yapıldığı ve bunların çoğunluğunun ise hadis bilim dalında gerçekleştirildiği görülmüştür. Özellikle din eğitimi alanında çok sınırlı sayıda çalışmanın olduğu, sosyoloji, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi gibi alanlarda sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca tespit edilen 37 çalışmanın sadece 3 tanesinin doktora düzeyi çalışma olması dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaygın Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Camiler, Hutbeler, Lisansüstü Tezler.

Atıf: Çelebi, Kadir. “Diyanet İşleri Başkanlığınca Yayımlanan Hutbeleri Konu Edinen Lisansüstü Çalışmalar Üzerine Bir İnceleme”. *AHİF* 1 (Aralık 2023), 1-20.

An Examination of Postgraduate Studies Focusing on Sermons Published by the Presidency of Religious Affairs

Kadir ÇELEBİ*

PhD Student, Erciyes University, Institute For Social Sciences, Kayseri/Türkiye

E-mail: kadircelebi.87@hotmail.com

ORCID: 000-0002-9022-0167

ROR: id-00jga9g46

Article Type: Research Article

Date Received: 30 October 2023

Date Accepted: 5 December 2023

Date Published: 31 December 2023

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ahif@ahievran.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahif>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahif>

Abstract

The Presidency of Religious Affairs, which is one of the widespread religious education institutions in Turkey, continues its activities through various units within the organization. Particularly, mosque-centered religious education activities reach more people. One of the common religious education activities carried out in mosques is the sermons delivered during Friday prayers and holidays. Sermons, reaching approximately 17 to 20 million people during Friday prayers and holidays, are an important means of presenting religious knowledge to the public. Friday prayers and holiday prayers are performed in 89,302 mosques across Turkey, and sermons are delivered in these mosques. In addition to the audience reached through sermons, the Friday and holiday sermons published in various language options via social media and other media outlets provide the opportunity to reach a much larger audience. In this context, it is obvious that sermons are of utmost importance in terms of raising awareness and the potential impact they will have on the audience. Considering this potential offered by sermons, it is necessary to examine the processes regarding sermons in depth from many aspects. Studies should be conducted on the compatibility of sermon content and language, the quality of sources used in sermons, whether sermon topics meet the needs of the audience, the qualifications of individuals preparing sermon texts, the sociological effects of sermons, and their contribution to the culture of coexistence. In this context, it is necessary to determine the current status and trajectory of existing studies for possible future studies. This study presents a descriptive analysis of postgraduate theses that focus on sermons. Within this scope, a situational analysis is conducted based on information such as the research orientations, methods used, departments where the studies were carried out, and the year of completion. The examinations reveal that the studies are predominantly conducted in the field of fundamental Islamic sciences, with the majority of them being in the field of hadith. It is observed that there is a limited number of studies in the field of religious education, and a few studies in fields such as sociology, international relations, and public administration. Additionally, it is worth noting that out of the 37 identified studies, only 3 of them are at the doctoral level.

Keywords: Genel Religious Education, Presidency of Religious Affairs, Mosque, Sermon, Graduate Theses.

Citation: Çelebi, Kadir. "Diyanet İşleri Başkanlığınca Yayımlanan Hutbeleri Konu Edinen Lisansüstü Çalışmalar Üzerine Bir İnceleme". *AHİF*, 1 (December 2023), 1-20.

Giriş

Ülkemizde gerçekleştirilen yaygın din eğitimi faaliyetlerini icra etmekle yükümlü olan tek kamusal kurum Diyanet İşleri Başkanlığı'dır. Başkanlık, kendisine atfedilen bu görevi 1965 tarihli ve 633 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun"un ilk maddesinde dile getirilen "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek." şeklindeki hükümleri dikkate alarak yerine getirmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, teşkilatlanmaya başladığı ilk andan şüana kadar, kendisine sağlanan imkanlar nispetinde, uhdesine verilen din hizmeti faaliyetlerini; "Kur'an kursları, cezaevleri, çocuk ıslah evleri, huzurevleri, eğitim merkezleri, yetiştirme yurtları, hastaneler, aile ve dini danışmanlık büroları, sivil toplantı yapılan mekanlar ile kitle iletişim araçları vasıtasıyla" hayata geçirmeye çalışmaktadır.¹ Söz konusu yaygın din eğitimi faaliyetlerinin yoğunlaştığı alanlardan birisi olarak camiiler, toplum hayatındaki konumu gereği yoğun bir insan hareketliliğine ev sahipliği yapmaktadır. Cami merkezli yaygın din eğitimi faaliyetleri kapsamında yürütülen faaliyetlerden birisi de hutbe uygulamasıdır.²

Hutbe, İslam tarihi boyunca varlığını ve önemi sürdürmüş önemli bir eğitim aracı olmuştur. Hutbeler, insanı ve toplumu ilgilendiren her türlü konunun gündem edilerek topluma aktarılmasında önemli bir fonksiyona sahiptir. Zira hutbelerin gündemi ile güncel yaşam arasında önemli bir örtüşmenin olduğunu görmek mümkündür. Hutbe, inanç konularını pekiştirme, ibadetlere teşvik etme gibi içeriklerinin yanı sıra gündelik yaşama yönelik meselelerin düzenlenmesi, oluşan aksaklıkların giderilmesi vb. konulara da yer verilebilmesi bakımından oldukça işlevsel bir araçtır.³

Hutbe, Arapça "ح ط ب/ب" kökünden türemiş bir isimdir ve yaygın olarak kullanılan anlamıyla hatibin minberde yaptığı konuşmaya denir. Bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma manasına da gelen hutbe, dinî literatürde başta cuma ve bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin ifası esnasında icra edilen, genelde vaaz ve nasihati içeren konuşmayı ifade etmektedir.⁴

1 Şeref Göküş, "Din Görevlilerinin Örgütsel Güven Düzeyleri ile Mesleki Doyum Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, IX/2 (2019), 285-309.; Ayrıca bkz. Kasım Kocaman, "Türkiye'de Din Hizmetleri Bağlamında Yüksek Din Öğretiminde Mesleki Uygulama", *Turkish Studies*, 14/4 (2019), 2525-2529; Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (KGHK), Resmi Gazete 4121 (02/07/1965) Kanun No. 633, md. 1; Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü" (Erişim: 04.05.2018), Hutbenin Mahiyeti ve Önemi, (Erişim: 21.10.2023).

2 Meryem Karataş, "Yaygın Din Eğitime Katkısı Açısından Camiler", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 4/1 (2022), 1-21.

3 Asuman Banu Hülür, *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014). 1-20; Abdullah Özpolat, "Hutbelerde Söylem Değişimi-Diyanet Hutbeleri Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/29 (Mart 2014), 662-680; Kasım Kocaman, "Geçmişten Günümüze Dini İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1258-1271.

4 Geniş bilgi için bkz. Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1/2 (1998), 5-6; Şeref Göküş-Mehmet Şahin-Zahide Yılmaz, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hutbe Tartışmaları ve Ali Vahid Üryanizade'nin "Türkçe Hutbeler" Adlı Kitabı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (2021), 131; Şeref Göküş, "Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinde Çocuk ve Çocuk Eğitimi (2010-2015)", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II*, Ed. Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), 1345; DİB, "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü"; Kasım Kocaman, "Geçmişten Günümüze Dini İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12(63) (2019).

Türkiye genelinde 89.302 camide Cuma ve bayram namazı kılınmaktadır.⁵ Camilerde irad edilen hutbeler, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanmakta ve yaklaşık olarak her hafta 17 ile 20 milyon civarı insana ulaşmaktadır. Bu bağlamda geniş kitlelere iletilen/aktarılan ve onların dini, ahlaki açılardan bilgilenmesine ve bilinçlenmesine katkı sağlayan⁶ hutbelerin özellikle içerik ve dil bakımından uygunluğu, hutbelerde kullanılan kaynakların niteliği, seçilen konuların muhatapların ihtiyaçlarına göre şekillenip şekillenmediği gibi açılardan irdelenmesi önem arz etmektedir. Bu yönüyle bakıldığında hutbelerin taşıdığı önem ve toplumu etkileme gibi yönleri hutbelerle ilgili süreçlerin farklı açılardan değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Hutbelerle ilgili yapılan lisansüstü çalışmaların, hutbelerin daha etkin ve verimli kullanılması adına ortaya koyduğu verilerle ve bu çalışmalar neticesinde yapılan tespitlerle sürece önemli katkılar sunacağı açıktır. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan hutbelerin lisansüstü çalışmalarda ele alınış şeklinin, yapılan çalışmaların konu yönelimlerinin, çalışmalarda veri elde etmek için seçilen çalışma gruplarının ve örneklem olarak alınan kitlelerin tespitinin yağılması önemlidir. Ayrıca halihazırdaki bu çalışmaların bilimsel araştırma kriterlerine uygunluğunun tespit edilmesi de sonraki çalışmaların niteliğine katkı sunacaktır. Bu sayede, yapılan çalışmalarını bütüncül bir şekilde görmek ve muhtemel çalışmaların seyrini ve temel problemini belirlemek adına fikir sahibi olmak mümkün olacaktır.

1.1. Problem

Diyanet işleri başkanlığınca camilerde irad edilmek üzere yayımlanan hutbelere yönelik yapılan lisansüstü çalışmaların künye bilgileri, konu yönelimleri ve araştırma yöntemleri nelerdir? sorusu çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır.

1.2. Amacı ve Önemi

Bu araştırma Türkiye’de diyanet işleri başkanlığınca yayımlanan hutbelerle ilgili yapılmış lisansüstü tezlerin betimsel analizini yapmayı amaçlamaktadır. Bu maksatla, tezlerin mevcut durumunu belirlemek ve lisansüstü tezlerin içerik değerlendirmesi yoluyla farklı başlıklarla analizini yapmaktır. Bu kapsamda çalışmaların künye bilgileri, biçimsel özellikleri, konu yönelimleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Araştırma, lisansüstü tezlerin mevcut durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Çünkü Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından merkezi olarak hazırlanan, denetlenen ve Türkiye genelindeki bütün camilerde irad edilen hutbeleri konu edinen bilimsel çalışmalar bağlamında alana bütüncül bir bakış imkânı sunmaktadır. İlgili alanda yapılacak muhtemel lisansüstü araştırmaların belirlenmesinde yol gösterici olabilecektir. Bu sayede araştırmacılar bütüncül bir bakışla alana hâkim olacak ve özgün bir çalışma yapma imkânı bulabilecektir. Ayrıca hutbeleri konu edinen lisansüstü tezlere yönelik ortaya konan tespitler, hem bu süreçten sonra yapılacak yeni araştırmalara kaynaklık edecek hem de politika yapıcılara rehberlik edecek bir özelliğe sahip olacaktır.

5 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Strateji Geliştirme Başkanlığı” (Erişim : 05.06.2023). İstatistikler, (Erişim: 21.10.2023)

6 İslam Can, “Türkiye Camilerinde Okutulan Hutbelerin Birlikte Yaşama Söylemleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme: Adana Örneği”, *SEFAD* 38 (2017), 507-532.

1.3. Sınırlılıklar

Bu çalışma, Eylül 2023 itibari ile YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanına kayıtlı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak yayımlanan hutbeleri konu edinen 37 adet lisansüstü çalışma ile sınırlıdır. Erişime açık olmayan 2 adet çalışma⁷ kapsam dışı tutulmuştur. Hutbeleri konu edinen genel çalışmalar diyanet işleri başkanlığınca yayımlanan hutbeleri konu edinmediğinden değerlendirmeye alınmamıştır. Bu çalışmada ilgili tezlerin künye bilgileri, konu yönelimleri ve tercih edilen araştırma ve veri elde etme yöntemleri analiz edilmiştir. Tezlerin içeriğine dair değerlendirmeler kapsam dışı tutulmuştur.

1.4. Yöntem

Betimsel çalışmalarda belirlenen konu hakkında yapılan bütün çalışmalar incelenerek bunların konu yönelimleri ve sonuçları tanımlayıcı bir bakış açısıyla ele alınarak değerlendirilmektedir. Belirlenen konu dahilinde yapılan, birbirinden bağımsız çalışmalar incelenerek sistematik bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Bu sayede ilgili alanda çalışma yapan veya yapmak isteyen araştırmacılara genel durumu görme ve yapılacak çalışmayı buna göre şekillendirme imkânı sunmaktadır.⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yayımlanan hutbelerle ilgili lisansüstü çalışmaları konu edinen bu çalışma betimsel bir çalışmadır. Yapılan betimsel araştırmada araştırma yöntemi olarak tarama modeli kullanılmıştır. Bu modelde bir olgunun geçmişte veya mevcut durumda nasıl olduğu betimlenmektedir. Tarama modelinde araştırılan evrenle ilgili genel bir yargıya ulaşabilmek adına evrenin tümü veya evreni temsil edecek bir örneklem grubu merkeze alınarak tarama yapılmaktadır.⁹ Bu kapsamda örneklem olarak yapılan çalışmaların tamamı örneklem olarak alınmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Cuma ve bayram namazlarında irad edilmek üzere yayımlanan hutbelerle ilgili lisansüstü araştırmaların tespitinde YÖK Ulusal Tez Merkezi (YÖKTEZ) veri tabanında "Hutbe", "Hutbeler", "Cuma Hutbesi" "Hatip", "Bayram Hutbesi", "Diyanet" kavramları ile basit ve ayrıntılı tarama yapılmıştır. Bu taramalarda doğrudan hutbelerle ilgili otuz beş adet Türkçe ve iki adet İngilizce araştırmaya ulaşılmıştır. Erişime açık olmayan 2 lisansüstü çalışma¹⁰ kapsam dışı tutulmuştur. İlgili araştırmalardan sadece 3'ü doktora düzeyidir. Diğer araştırmalar ise yüksek lisans çalışmasıdır.

Araştırmanın sağlıklı bir zemine oturabilmesi için öncelikli olarak inceleme kriterleri ve hangi kategorilerin inceleneceği belirlenmiştir. Söz konusu tezler bu kriterler ve kategoriler dikkate alınarak incelemeye tabi tutulmuştur. Çalışmamızda belli temalar oluşturulmuş ve tezler bu temalar bağlamında betimlenmiştir. Öncelikle tezlerin künye bilgileri, konu yönelimleri, evren ve örneklem seçimleri, kullanılan veri toplama araçları ve analiz yöntemleri tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, tablolaştırılarak yorumlanmış ve ilgili bölümlere yönelik bazı tespitler ya-

7 Ümran Deniz, T. C. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrîci ve Tahlîli (1995-2000) yılları* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).; Yunus Emre Gördük, *Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

8 Eser Ültay, Hakan Akyurt, Neslihan Ültay, "Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10 (2021), 188-201.

9 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2002). s.77.

10 Deniz, T. C. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrîci ve Tahlîli (1995-2000) yılları*; Gördük, *Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler*

pılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde tezlerin bilimsel araştırma kriterlerine uygunluğu, içerik düzeni ve sınırlılıklar bölümünde değindiğimiz ilgili bölümlere dair bulgular bağlamında birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Yine çalışmalarda görülen bazı eksik yönler belirtilmiş ve muhtemel çalışmalar için bazı önerilerle çalışma sonlandırılmıştır.

2. Bulgular ve Yorumları

2.1. Tezlerin Künye Bilgileri

2.1.1. Tezlerin Yapıldığı Üniversiteler ve Yılları

Tablo 1 Tezlerin Yapıldığı Üniversiteler	
Yapıldığı Üniversite	Sayı
Ankara Üniversitesi	2
Boğaziçi Üniversitesi	2
Bursa Uludağ Üniversitesi	1
Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	1
Dicle Üniversitesi	2
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	1
Gaziantep Üniversitesi	2
Gazi Üniversitesi	2
Giresun Üniversitesi	1
Hitit Üniversitesi	1
İnönü Üniversitesi	1
İstanbul Üniversitesi	1
İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi	1
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	2
Kayseri Erciyes Üniversitesi	2
Kilis 7 Aralık Üniversitesi	1
Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi	1
Marmara Üniversitesi	1
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	1
Sabancı Üniversitesi	1
Sakarya Üniversitesi	2
Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi	2
Selçuk Üniversitesi	2
Şanlıurfa Harran Üniversitesi	2
Şırnak Üniversitesi	1
Yıldız Teknik Üniversitesi	1
Toplam	37

Tablo 1’de görüldüğü üzere çalışmalar 26 farklı üniversite bünyesinde gerçekleştirilmiştir. Bu

durum hutbelerle ilgili yapılan araştırmalara farklı üniversitelerin ilgisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Tablo 2 Tezlerin Yapıldığı Yıllar	
Yapıldığı yıl	Sayı
1995	1
1996	1
2001	1
2002	1
2006	1
2007	1
2008	1
2009	1
2011	1
2012	1
2013	2
2014	2
2015	2
2016	2
2019	12
2021	4
2022	3
Toplam	37

Tablo 2'de yer alan veriler, hutbelerle ilgili araştırmaların ağırlıklı olarak 2019 yılında yapıldığını göstermektedir. Burada, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan ve camilerde irad edilen hutbelerle ilgili lisansüstü araştırmaların geçmiş dönemde yapılan tezlere yeteri kadar konu olmaması düşündürücü bir durumdur. 2019 yılında 12 adet araştırmanın yapılmış olması ise önemli bir gelişmedir. Ancak 2020 yılında herhangi bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu durumun covid-19 pandemisinin etkisiyle olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonraki yıllarda yapılan çalışmaların olduğu görülmektedir. Fakat 2019 yılındaki çalışmalara kıyasla hutbelerle ilgili araştırmalara ilginin azaldığını söylemek mümkündür. Ancak 2019 yılındaki çalışma sayısı önceki ve sonraki yıllara göre çalışma sayılarındaki yükseklik dikkat çekmektedir.

2.1.2 Tezlerin Yapıldığı Anabilim ve Bilim Dallarının Durumu

Tablo 3 Tezlerin Yapıldığı Bölümler				
Anabilim Dalı	Bilim Dalı	Y. Lisans	Doktora	Toplamı
Felsefe ve Din Bilimleri	-	6	-	6
Felsefe ve Din Bilimleri	Din Eğitimi	2	-	2
İDKAB Eğitimi Ana Bilim Dalı	-	2	-	2
Gazetecilik Anabilim Dalı	Gazetecilik	1	-	1
Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı	-	-	1	1
İslam Ekonomisi ve Finansı	-	1	-	1
İlahiyat Anabilim Dalı	Hadis	1	-	1
Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı	-	-	1	1
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	Siyaset Bilimi	-	1	1
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	-	3	-	3
Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı	-	1	-	1
Sosyoloji	-	1	-	1
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı	Hadis Bilim Dalı	8	-	8
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı	-	6	-	6
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi	1	-	1
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi	Sosyal Bilgiler Öğretmenliği	1	-	1
Toplam		34	3	37

Tablo 3 incelendiğinde çalışmaların 33 adetinin yüksek lisans çalışması olduğu ve sadece 3 çalışmanın doktora düzeyinde yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmaların çeşitli alanlarda yapıldığını söylemek mümkündür. Din Eğitimi alanında yapılan çalışmalara baktığımızda Felsefe ve Din Bilimleri ve Din Eğitimi alanında 7 ve İDKAB Ana Bilim Dalı'nda yapılan 2 çalışma dikkat çekmektedir. Geriye kalan 29 çalışma ise farklı bölümlerde gerçekleştirilmiştir. Bunlardan en dikkat çekici olanı ise Temel İslam Bilimleri alanında yapılan 14 çalışmadır. Bu çalışmaların 8 tanesinin Hadis alanında hayata geçirildiği görülmektedir. Bu alandaki 9 çalışma ise Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı tezi olarak kabul edilmiştir. Bu tezlerin de Hadis Bilim Dalında yapıldığı görülmektedir. Ayrıca Siyaset Bilimi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanlarında 2'ser, Kamu Yönetimi, Sosyoloji, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Gazetecilik Bilim Dalı, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi ve İslam Ekonomisi alanlarında 1'er çalışma görülmektedir. Doktora düzeyi çalışmaların ise Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi ve Halkla İlişkiler alanında gerçekleşmiş olması bir diğer dikkat çekici durumdur. Din Eğitimi Bilim Dalında doktora düzeyi çalışma yapılmamış olması önemli bir eksiklik olarak ifade edilebilir. Yaygın din eğitimi açısından oldukça geniş kitlelere hitap eden "Merkezî Hutbe" uygulamasının lisansüstü araştırmalara daha fazla konu edilmesi önemli bir ihtiyaç olarak göze çarpmaktadır.

2.1.3. Hutbelerle İlgili Lisansüstü Çalışmaların Konu Yönelimleri

Bir çalışmanın başlangıç noktası, araştırmanın temel probleminin belirlenmesidir. Araştırmadan beklenenin elde edilebilmesi için araştırmacının öncelikle ne yapmak istediğini belirlemesi gerekmektedir.¹¹ Bu bağlamda araştırmanın temel problemi ve bununla ilgili alt problemlerinin tespiti ve çalışmada bunların ifade edilmesi çalışmanın sınırlarını netleştireceği için oldukça önemlidir. Temel problemin belirlenmesi, araştırmanın diğer aşamalarına da ışık tutacağından araştırmacıya yol gösterecektir. Ayrıca elde edilecek bulguları yorumlama ve bulgulardan hareketle sağlıklı çıkarımlar yapma imkanı sunacaktır.¹² Lisansüstü çalışmaların konu yönelimlerinin tespiti, yapılması muhtemel araştırmaların seyrini belirlemek adına önemli bir katkı sunacaktır. Hutbelerle ilgili incelediğimiz lisansüstü çalışmaların konu yönelimleri belli temalarda toplanmıştır. Bu araştırmalardaki konu yönelimleri şu şekildedir;

Tablo 4 Hutbelerde Kullanılan Hadislerin Tahricine Yönelik Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Osman Arar	2007-2011 Yılları Arasında Çorum İl Müftülüğü Din Görevlilerince Hazırlanan Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici
Ahmet Aslantaş	Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tenkidi (2001-2005)
Emrullah Şin	Hakkâri İl Müftülüğü Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tahlili (2015-2016)
Mevlüt Şahiner	Camilerde Hutbe ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kayseri İl Müftülüğü Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tahlili (2006-2010)
Yusuf Ay	Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayımladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Genel Değerlendirmesi (2001-2004)
Tahir Erçin	Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Hazırlanan Hutbelerde Geçen İhtilafı Haberler (1980-1990)
Mehmet Sırrı Şık	Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 2008-2011 Yıllarında Hutbelerde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi: Diyarbakır-Batman ve Mardin İlleri
Ümran Deniz	T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayımladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Tahlili (1995-2000 yılları)
Fevziye İncedal	Diyanet İşleri Başkanlığının Yayımladığı Hutbelerde Yer Alan Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi (2015-2018 Yılları)
Emine Şefika Özen	2019-2020 Yılları Arasında Cuma Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi

Tablo 4'te verilen çalışmalar, çeşitli dönemlerde ve farklı bölgelerde yayımlanmış ve camilerde irad olunmuş hutbelerde kullanılan hadislerin tahricine yöneliktir. Tahric, bir eser veya belgede kullanılan ve Hz. Muhammed (sav)'e isnad edilen hadislerin temel kaynaklardaki yerini göstermek, bu hadislerin isnat ve sıhhat açısından durumunu tespit etmek için yapılan çalışmadır.¹³ Söz konusu 10 çalışma bu bağlamda yapılmıştır. Farklı yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığınca yayımlanan ve camilerde irad olunan hutbe metinleri incelenerek bu metinlerde kullanılan hadislerin tahrici yapılmıştır.

11 Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 37.

12 Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 37.

13 Tuncay Başoğlu, "Tahric", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010). Cilt 39/420-422.

Tablo 5 Din-Toplum İlişkisine Yönelik Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
İsmail Celfin	Din ve Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği
Nurettin Ürün	Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Merkezileşmesine Bir Örnek: Cuma Hutbeleri
Mehmet Suna	Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkileri
Muhammet Döner	Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü
Yunus Emre Gördük	Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler

Tablo 5, hutbelerin din-toplum ilişkisindeki rolünü ortaya koymaya çalışan tezleri göstermektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmalar dinin topluma sunulmuş şeklini göstermesi ve yine insanlar üzerindeki etkisini hutbeler üzerinden okumaya çalışması bakımında önemlidir. Din toplum ilişkisi bağlamında değerlendirdiğimiz bu çalışmalarda, hutbelerin asli fonksiyonu olan dini konularda halkın bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi konu edilmiştir. Ancak şunu belirtmekte yarar vardır; hutbelerin topluma yönelik yansımaları daha derinlemesine ve doktora düzeyinde çalışılması gereken bir alan olarak görülmelidir. Çünkü yapılan tezlerin tamamı yüksek lisans düzeyindedir.

Tablo 6 Din-Siyaset İlişkisine Yönelik Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Ceren Kenar	Bargaining Between Islam And Kemalism: An Investigation Of Official Islam Through Friday Sermons (İslam Ve Kemalizm Arasında Bir Müzakere Cuma Hutbeleri Üzerinden Resmi İslama Bir Bakış)
Muhammet Habib Saçmalı	Compliance And Negotiation: The Role Of Turkish Diyanet In The Production Of Friday Khutbas (Rıza Ve Müzakere Cuma Hutbelerinin Yazımında Diyanet'inolü)
Mehmet Talha Paşa-oğlu	Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği
Ömer Akalın	The Change In Official Islam In Turkey: An Analysis Of Friday Sermons Published By The Presidency Of Religious Affairs (Türkiye'de Resmi İslam'ın Değişimi Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Hazırlanan Hutbeler Üzerine Bir İnceleme)
Deniz Parlak	Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler 1923-46
Sinan Sarı	Teolojik Siyasa: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı Söylemlerinde Carl Schmitt Terminolojisi
Asuman Banu Hülür	İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri
Halil Arslan	Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği
Melih Kölük	Siyasal İktidar ve Bireyin Karşılıklı Yeniden Üretimi Cuma Hutbeleri Örneği
Ünal Çakır	Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi İçtimai, Siyasi ve İktisadi Olayların Hutbeye Yansımaları; Devletin Minberden Seslenişi

Tablo 6, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi bir hizmet kurumu olarak ele alındığı ve devletin resmî ideolojisi bağlamında yürüttüğü din hizmetlerine yönelik çalışmaların fikri arka planını göstermeye veya okumaya çalışan çalışmaları göstermektedir. Bu çalışmalarda devletin resmî ideolojisi, din siyaset ilişkisi, cuma hutbelerinin hazırlanışı sürecinde siyasi arka planın

izleri, resmî İslam algısı, Diyanet'in kullandığı terminolojinin analizi, inançlara yönelik ideolojik söylem olarak hutbeler ve Diyanet'in din algısını hutbeler üzerinden ortaya koymaya yönelik konu alanları vardır. Hutbelerle ilgili yapılan doktora düzeyindeki çalışmalar din-siyaset bağlamında yapılmıştır.¹⁴ Bu çalışmalar siyaset bilimi, Türkçe ve sosyal bilimler eğitimi, kamu yönetimi ve halkla ilişkiler bölümlerinde yapılması ise ayrıca dikkat çekici bir durumdur. Hutbeler, Din Eğitimi veya Yaygın Din Eğitimi bağlamında doktora düzeyinde yapılan bir çalışmaya konu edilmemiştir.

Tablo 7 İslam İktisadına Yönelik Çalışma	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Ali İhsan Er	Hutbelerdeki İslam İktisadı İle İlgili Söylemlerin Tahlili: İstanbul İli Örneği (2001-2018)

Tablo 7'de verilen çalışma, 2001-2018 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan Cuma hutbelerinde İslam iktisadı ile ilgili kullanılan kavramların tahlilini yapmayı ve bu kavramların kullanımına yönelik problemleri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında hutbelere konu edilen kavramların; zekât, israf, cimrilik, cömertlik, rüşvet ve yolsuzluk, tutumluluk ve paylaşma, sadaka, infak, ticaret ahlakı, karz-ı hasen, çalışmanın önemi, helal kazanç, bilinçli tüketim, işçi ve işveren ilişkileri, çalışanın sosyal güvenliği, ülkeyi kalkındırmak, türk lirası milli itibarımızdır, tüketicinin korunması ve faiz kavramları olduğu tespit edilmiştir. Yine çalışmada güncel iktisadi meselelere dair çözüm önerilerine yer verilmediğine ve hutbelerin toplumun ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁵

Tablo 8 Hutbelerin Tahliline Yönelik Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Mücahit Karahan	2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi
Ahmet Vural	2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)

Tablo 8'da verilen çalışma, hutbelerin içeriğine yönelik bir incelemedir Bu bağlamda hutbelerde okunan âyet ve hadislerin konuya uygunluğu, hutbelerde verilen atıf kaynaklarının doğruluğu, hutbelerin dînî, resmî, özel gün ve haftalarla uyumu, dil bilgisi, üslup ve anlatımı irdelenmektedir. Çalışmada aynı zamanda hutbelerin hazırlanışından sunumuna kadar geçen süreçte gözlemlenen eksiklikler ortaya konmakta ve bunlarla ilgili bazı değerlendirmeler yapılmaktadır.

14 Mehmet Talha Paşaoğlu, *Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Deniz Parlak, *Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler 1923-46* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Hülür, *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri*.

15 Ali İhsan Er, *Hutbelerdeki İslam İktisadı İle İlgili Söylemlerin Tahlili: İstanbul İli Örneği (2001-2018)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019). 121-124.

Tablo 9 Hutbelerde Tasavvuf Algısına Yönelik Çalışma	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Şule Çakır	Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)

Tablo 9'da hutbeler üzerinden Diyanet İşleri Başkanlığının tasavvuf algısını ortaya koymayı amaçlayan bir tahlil çalışması verilmiştir. Bu çalışma ile hutbelerin tahlil edilerek DİB tasavvuf algısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada, hutbelerde tasavvuf kültüründen zaman zaman istifade edildiği, tasavvufla ilgili etraflı ve derinlikli bilgilerin yer almadığı, kullanılan kavramların dar anlamlarıyla yetinildiği, alıntı olarak verilen şiir ve sözlerin kime ait olduğundan bahsedilmediği, tasavvuf kültüründen ve kaynaklarından yararlanılmasına rağmen bu alıntıların referans olarak gösterilmediği ifade edilmektedir. Diyanet'in hutbelerde tasavvufa karşı doğru- dan bir tavır almadığı ve gerektiğinde tasavvufun etkisinden yararlandığı ifade edilmektedir.¹⁶

Tablo 10 Dini Tebliğ ve İletişimde Hutbenin Yeri ve Önemine Yönelik Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Kasım Kocaman	Dini İletişimde Hutbe
Yusuf Taşan	Dini Tebliğde Hutbe'nin Yeri ve Hz. Peygamber'in Hutbe Tarzı

Tablo 10, hutbelerin iletişim yönünü inceleyen ve dini iletişim aracı olarak hutbeleri konu edinen çalışmaları göstermektedir. Dini tebliğ bağlamında hutbelerin önemi ve yerine dair açıklamaların yanı sıra Hz. Peygamber'in hutbe sunumundaki örnekliliği ortaya konmaktadır. Bu alana yönelik derinlemesine ve ayrıntılı çalışmaların yapılması bir ihtiyaç olarak ifade edilebilir. Çünkü hutbeler, dini tebliğ ve dini iletişim aracı olarak önemli imkanları olan ve ciddi fırsatlar sunabilecek bir iletişim unsurudur.

Tablo 11 Hutbelerin Tefsir İlmi Açısından Tahliline Yönelik Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Ahmet Ercan	Diyanet İşleri Başkanlığının 2017 Yılında Yayımladığı Cuma Hutbelerinin Tefsir İlmi Açısından Tahlili
Hasan Basri Karademir	Hutbelerde Okunan Ayetlerin Bağlamsal Yönden Tahlili
Cuma Ali Deniz	Hutbelerde Ayet Kullanımı ile İlgili Problemler Ve Öneriler (Diyanet İşleri Başkanlığı 2016-2018 Hutbeler Özelinde)

Tablo 11'de verilen çalışmalarda, hutbelerin konuları ile kullanılan ayetlerin uygunluğu değerlendirilmiştir. Ayrıca bu hutbelerde kullanılan ayetlere verilen mealler ve ilgili ayetlere dair yorumlar tefsir kaynakları ile karşılaştırılmıştır. Bu sayede hutbelerin tefsir ilmi bağlamında içeriğinin niteliği tespit edilmeye çalışılmıştır.

16 Şule Çakır, *Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019). 130-133.

Tablo 12 Hutbelerle İlgili Diğer Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Mehmet Gülnar	Gazete ve Cuma Hutbesi Gündemlerinin Karşılaştırılması: Bir Gündem Belirleme Araştırması
Elvan Ecem İşal	Pierre Bourdieu Kavramları Üzerinden Cuma Hutbelerinin Analizi

Tablo 12'te verilen çalışmalardan ilki, gazete ve cuma hutbelerinin gündemlerinde öncelikli olarak hangi konuları tercih ettikleri ve bunlar arasında bir örtüşme olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmaktadır. Diğer çalışmada ise Pierre Bourdieu kavramları üzerinden, toplumun değişiminde önemli bir etken olan dinin toplumsal alanlarla ilişkisi cuma hutbeleri üzerinden analiz edilmektedir. Bu bağlamda DİB Cuma hutbeleri üzerinden toplumsal alanları nasıl etkilediği ve bu alanlar arasındaki çatışmalardan ne ölçüde etkilendiği tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Tablo 13 Hutbelerin Din Eğitimi Açısından Ele Alındığı Çalışmalar	
Çalışmayı Yapan	Çalışma Künyesi
Mehmet Yaşar	Günümüz Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Tablo 13'te verilen çalışmada Cuma hutbelerinin din eğitimi açısından değerlendirilmesi konu edilmiştir. Bu çalışmada hutbe metinleri dil, verilen dini bilgilerin doğruluğu, kullanılan üslubun dindeki bazı ölçülere uygunluğu, olayları yorumlamadaki doğruluğu, cemaatin seviyesine uygunluğu, konunun güncelliği, metnin niteliği ve hutbelerde hedef davranışların vurgulanıp vurgulanmadığı vb. açılardan ele alınmıştır. Ayrıca hutbe irad eden hatiplerin niteliklerine dair tespitler yapılmıştır.

2.1.4. Çalışmalarda Tercih Edilen Araştırma Yöntemleri

Tablo 14 Çalışmalarda Tercih Edilen Araştırma Yöntemleri				
Çalışma Künyesi Nicel	Çalışma Künyesi Nitel	Çalışmalarda Tercih Edilen Araştırma Yöntemi		
		Nicel	Nitel	Karma
Mehmet Talha Paşaoğlu	Din-Siyaset ilişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği		X	
Deniz Parlak	Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler 1923-46		X	
Asuman Banu Hülür	İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri		X	
Osman Arar	2007-2011 Yılları Arasında Çorum İl Müftülüğü Din Görevlilerince Hazırlanan Hutbelerdeki Hadislerin Tahrîci		X	

Kadir Çelebi

Ahmet Vural	2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)		X	
Muhammet Habib Saçmalı	Compliance And Negotiation: The Role Of Turkish Diyanet In The Production Of Friday Khutbas		X	
Şule Çakır	Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)		X	
İsmail Celfin	Din ve Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği	X		
Kasım Kocaman	Dini İletişimde Hutbe		X	
Yusuf Taşan	Dini Tebliğde Hutbe'nin Yeri ve Hz. Peygamber'in Hutbe Tarzı		X	
Tahir Erçin	Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Hazırlanan Hutbelerde Geçen İhtilafı Haberler (1980-1990)		X	
Ahmet Aslantaş	Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tenkidi (2001-2005)		X	
Halil Arslan	Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği		X	
Ahmet Ercan	Diyanet İşleri Başkanlığının 2017 Yılında Yayımladığı Cuma Hutbelerinin Tefsir İlmi Açısından Tahlili		X	
Nurettin Ürün	Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Merkezileşmesine Bir Örnek: Cuma Hutbeleri		X	
Mehmet Gülnar	Gazete ve Cuma Hutbesi Gündemlerinin Karşılaştırılması: Bir Gündem Belirleme Araştırması			X
Mehmet Sırrı Şık	Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 2008-2011 Yıllarında Hutbelerde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi: Diyarbakır-Batman ve Mardin İlleri		X	
Mehmet Suna	Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitimdeki Etkileri	X		
Mehmet Yaşar	Günümüz Hutbelerinin Din Eğitimi açısından Değerlendirilmesi		x	
Emrullah Şin	Hakkâri İl Müftülüğü Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tahlili (2015-2016)		X	
Ali İhsan Er	Hutbelerdeki İslam İktisadı İle İlgili Söylemlerin Tahlili: İstanbul İli Örneği (2001-2018)		X	
Elvan Ecem İshal	Pierre Bourdieu Kavramları Üzerinden Cuma Hutbelerinin Analizi		X	
Sinan Sarı	Teolojik Siyasa: Türkiyede Diyanet İşleri Başkanlığı Söylemlerinde Carl Schmitt Terminolojisi		X	
Ömer Akalın	The Change In Official Islam In Turkey: An Analysis Of Friday Sermons Published By The Presidency Of Religious Affairs		X	

Ceren Kenar	Bargaining Between Islam And Kemalism: An Investigation Of Official İslam Through Friday Sermons		X	
Muhammet Döner	Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü	X		
Mevlüt Şahiner	Camilerde Hutbe ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kayseri İl Müftülüğü Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tahlili (2006-2010)		X	
Yusuf Ay	Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayımladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Genel Değerlendirmesi (2001-2004)		X	
Mücahit Karahan	2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi		X	
Emine Şefika Özen	2019-2020 Yılları Arasında Cuma Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi		X	
Melih Kölük	Siyasal İktidar ve Bireyin Karşılıklı Yeniden Üretimi Cuma Hutbeleri Örneği		X	
Fevziye İncedal	Diyanet İşleri Başkanlığının Yayımladığı Hutbelerde Yer Alan Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi (2015-2018 Yılları)		X	
Cuma Ali Deniz	Hutbelerde Ayet Kullanımı İle İlgili Problemler Ve Öneriler (Diyanet İşleri Başkanlığı 2016-2018 Hutbeler Özelinde)		X	
Hasan Basri Karademir	Hutbelerde Okunan Ayetlerin Bağlamsal Yönden Tahlili		X	
Ünal Çakır	Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi İçtimai, Siyasi ve İktisadi Olayların Hutbeye Yansıması; Devletin Minberden Seslenişi		X	

Tablo 14'te verilen bilgiler doğrultusunda hutbelerle ilgili çalışmalardan sadece 3 tanesinin nicel, 1 tane çalışmanın karma desenli ve geriye kalan 34 çalışmanın ise nitel araştırma olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu nitel çalışmaların çoğunluğunu ise hutbe metinlerinin çeşitli açılardan analizi oluşturmaktadır. Karma yöntem kullanılarak yapılan bir çalışmanın olması ise oldukça dikkat çekicidir. Karma desenli çalışmaların artması hutbelerle ilgili süreçlerin ve bu süreçlerden etkilenen veya hutbe süreçlerini etkileyen tarafların durumunun ortaya konması adına oldukça yararlı olacaktır.

Sonuç

1. Hutbeleri konu edinen araştırmaların çeşitli üniversitelerde yapıldığı görülmektedir. Ancak yapılan sınırlı sayıdaki çalışmanın artırılması ve diğer üniversitelerde ve farklı bilim dalları bünyesinde çeşitli açılardan ele alınması gerektiği düşünülmektedir.
2. Hutbelerle ilgili çalışmaların özellikle 2019 yılı öncesi çok az olduğu gözlenmektedir. 2019 yılında yapılan 12 çalışma hutbelere ilginin oldukça arttığını göstermektedir. Hutbelere yönelik yapılan çalışmaları incelediğimiz bu çalışmada değerlendirdiğimiz çalışmaların üçte biri 2019 da yapılmıştır. 2020 yılında herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Yine 2021 de yapılan 4 ve 2022 yılında yapı-

lan 3 çalışma hutbelere ilginin devam ettiğini göstermektedir. Ancak daha nitelikli ve derinlemesine yapılacak çalışmalara ihtiyaç olduğunu tekrar söylemek gerekmektedir. Hutbeler önemli bir çalışma alanıdır. Zira oldukça geniş bir kitleye hitap eden hutbelerin hem hazırlık ve camilerde irad edilme süreci hem de irad edildikten sonraki süreçlere yönelik çalışmalara ihtiyaç vardır. Hutbelerle ilgili süreçlerin her bir aşamasının ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir. Yine hutbelerin toplumsal ve siyasi bağlamda ayrıntılı bir şekilde irdelenmesi gerektiğini de söylemek mümkündür. Bu sayede hutbelerin daha kaliteli hale gelmesine yönelik katkı sağlanabilecektir.

3. Hutbelerle ilgili yapılan çalışmalardan 7 tanesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı bünyesinde yapılmıştır. Din Eğitimi bilim dalına ve İDKAB bilim dalında 2 çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Yapılan lisansüstü çalışmalardan 15 tanesi Temel İslam Bilimleri alanında, 6 tanesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında, Sosyoloji, İslam Ekonomisi ve Finansı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalında, Gazetecilik Anabilim dalı ve Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi alanında 1'er çalışma yapılmıştır.¹⁷
4. Hutbeleri konu edinen araştırmalar incelendiğinde konu eğilimlerinin çeşitlendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda çalışmalar incelendiğinde;
 - 4.1 Yapılan çalışmaların önemli bir kısmı hadis alanında yapılmıştır. Bu alandaki yığılmanın sebebi hadislerin hutbelerde yoğun bir şekilde kullanılmasıdır. Hadislerin özellikle kaynak açısından değerlendirildiği bu çalışmalar, hutbelerde hadislerin kullanımına yönelik önemli sorunların olduğunu göstermektedir. İlgili çalışmaların bulguları incelendiğinde bu yargıya yönelik birçok tespit görülebilmektedir. Yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı bünyesinde gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Konunun yaygın din eğitimi açısından sınırlı sayıdaki çalışmada ele alınması önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.
 - 4.2 Hutbelerle ilgili çalışmalarda tercih edilen önemli bir konu alanı din-toplum ilişkisidir. Hutbelerin doğrudan topluma yönelik bir uygulama olması, bu alana yönelik çalışmaların daha yoğun ve derinlikli olmasını gerektirmektedir. Ancak bu konu alanında yapılan çalışmaların tamamı yüksek lisans düzeyindedir. Sadece 3 çalışma¹⁸ nicel araştırma olarak gerçekleştirilmiştir. Yapılacak çalışmaların çeşitli boyutlarda ele alınması önemli bir ihtiyaç olarak görünmektedir. Bu konu alanında derinlemesine çalışmaların yapılması hutbelerin topluma yönelik olarak daha nitelikli hale gelmesine katkı sunacaktır.¹⁹
 - 4.3 Hutbelerle ilgili yapılan çalışmalarda önemli bir alan da din-siyaset ilişkisidir. Özellikle 2015 sonrasında merkezi hutbe uygulaması ile bu ilişkinin daha da arttığını söylemek mümkündür. Resmi bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığının siyaset gündemine paralel olarak hutbe konularını ve içeriğini belirlediğini ifade etmek mümkündür.²⁰ Yapılan çalışmalarda bu konuya dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda yapılan 8 çalışmada konu farklı açılardan ele alınmıştır.

17 Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 3.

18 İsmail Celfin, *Din ve Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği*, (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Mehmet Suna, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkileri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Muhammet Döner, *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

19 İlgili çalışmaların künye bilgileri için bkz. Tablo 5.

20 Kasım Kocaman, "Geçmişten Günümüze Dini İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 12(63) 2019. 1258-1271.

- Diyanet'in resmî ideoloji bağlamında hutbeler üzerinden nasıl bir konumda olduğuna yönelik yapılan bu çalışmalar, Diyanet'in özelde de hutbelerin din-siyaset ilişkisinde önemli bir ara kurum olduğunu göstermektedir. Çalışmaların bulguları da hutbelerin resmî ideoloji bağlamında ne durumda olduğunu çeşitli açılardan ortaya koymaktadır.²¹
- 4.4 Hutbelerle ilgili yapılan çalışmaların siyaset bilimi, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler ve sosyoloji gibi bilim dalları bağlamında ele alınması oldukça dikkat çekicidir. Hutbelerin merkezi olarak belirlenip Türkiye genelinde aynı metnin irad edildiği bir ortamda bu tür çalışmaların artması gerekmektedir. Çünkü hutbe içeriklerinin bu bağlamda irdelenmesi, hutbe metinlerinin niteliği açısından katkı sunacaktır.
- 4.5 Yapılan lisansüstü çalışmalar incelendiğinde, İslam iktisadına yönelik kavramların kullanımını inceleyen tez ile hutbelerdeki tasavvuf algısını ortaya koymaya yönelik çalışma dikkat çekicidir. Bu çalışmalar hutbeler üzerinden Diyanet İşleri Başkanlığının toplumsal hafızanın taze tutulmasını sağlamaya ve İslam'ın iktisat anlayışını ve inanç zenginliğini korumaya yönelik bir amacının da olduğunu göstermektedir. Bu tür çalışmaların çeşitlendirilmesi mümkündür. Çünkü hutbelerdeki gündem, çeşitli açılardan ele alınabilmektedir.
- 4.6 Hutbelerle ilgili yapılan çalışmalarda belli konular bağlamında yapılan tahlil çalışmalarını hutbelerle ilgili genel durumu ortaya koymak adına önemli katkılar olarak ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda yapılan bilimsel çalışmalarda konu alanı olarak seçilenlere baktığımızda ayet ve hadislerin kullanımı ve bunların yorumunu konu edinen çalışmalar oldukça faydalıdır. Ayet ve hadislerin kullanımının oldukça yoğun olduğu hutbelerde, bu ayet ve hadislerin kullanıldığı bağlam ve bu bağlama yönelik yapılan yorumların çeşitli açılardan incelenmesi önemlidir. Özellikle hutbelerde kullanılan ayetlerin yorumlarının tefsir geleneği bağlamında değerlendirilmesi, yorumların sıhhatinin test edilmesine katkı sunmaktadır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı uhdesinde irad olunan hutbelerin toplumun din algısını belirleme ve yönlendirme rolünün ortaya konması bakımından dikkat çekicidir.
- 4.7 İncelediğimiz araştırmalardan bir tanesinin konu alanı olarak diyanet hutbelerinde tasavvuf algısını seçmesi dikkat çekicidir. Hutbelere yönelik bu türden çalışmaların yapılması, hutbelerle ilgili daha derinlemesine bir bakış açısı sunacaktır.
- 4.8 Hutbelere yönelik çalışmalar arasında yer alan ve dini iletişim unsuru olarak hutbelerin durumunu ve dini tebliğde hutbelerin yerine yönelik araştırmalar ile hutbelerin gündemi ile gazete gündemlerini karşılaştıran çalışmalar dikkat çekicidir. Bu tarz öne çıkan belli konular bağlamında hutbelerin irdelendiği çalışmaların çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Bu sayede hutbelerin genel durumunu iyileştirmek ve hutbenin sağladığı imkanları doğru ve sağlıklı bir şekilde kullanmak daha mümkün hale gelebilecektir. Bu noktada hutbeleri çeşitli açılardan ele alacak özellikle doktora düzeyi çalışmalara ihtiyaç olduğunu söylemek gerekmektedir.
- 4.9 Araştırmalarda tercih edilen konu yönelimlerinden bir diğeri ise tefsir ilmi açısından hutbelerin tahlil yapılmasıdır. Hutbe konuları ile hutbelerde kullanılan ayetlerin uygunluğunun değerlendirildiği bu çalışmalarda ayrıca ayetlere verilen mealler ve ilgili ayetlere dair yorumlar tefsir kaynakları ile karşılaştırılmaktadır. Bu sayede hutbelerin tefsir ilmi bağlamında içeriğinin niteliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar, hutbelerdeki ayetlerin doğru bağlamda ve anlamına uygun şekilde kullanılması açısından oldukça önemlidir.

21 İlgili çalışmaların künye bilgileri için bkz. Tablo 6.

- 4.10 Hutbelerin hazırlanışı ile ilgili süreçlere dair 3 adet doktora düzeyinde çalışma yapılmış olması dikkat çekicidir. Bu alana yönelik daha derinlemesine yapılacak doktora düzeyi çalışmaların yapılmasına ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. Hutbe metinlerinin ortaya çıkışı, metni hazırlayan kişilerin yeterlikleri gibi konuları merkeze alan çalışmalara ihtiyaç vardır.
- 4.11 Hutbeleri, din eğitimi açısından ele alan tek çalışmanın olması çok dikkat çekicidir. Bu çalışmada hutbe metinleri dil, verilen dini bilgilerin doğruluğu, kullanılan üslubun dindeki bazı ölçülere uygunluğu, olayları yorumlamadaki doğruluğu, cemaatin seviyesine uygunluğu, konunun güncelliği, metnin niteliği ve hutbelerde hedef davranışların vurgulanıp vurgulanmadığı vb. açılardan ele alınmıştır. Ayrıca hutbe irad eden hatiplerin niteliklerine dair tespitler yapılmıştır. Bu türden hutbelerin din eğitimi bilimi bağlamında ele alındığı araştırmaların artırılması gerektiğini söylemek mümkündür. Bir eğitim aracı olan hutbelerin, din eğitimi bilimine konu edilmesi önem arz etmektedir.
5. Hutbelerle ilgili yapılacak alan araştırmalarına ihtiyaç vardır. Hutbelere dair sınırlı sayıdaki çalışmaların çeşitlendirilmesi ve nitel ve nicel yöntemlerin bir arada kullanıldığı derinlemesine araştırmaların yapılması gerekmektedir.
6. Hutbeleri konu edinen çalışmaların tamamına yakını nitel araştırma yöntemi ile yapılmıştır. Bu çalışmalar incelendiğinde ise yöntem başlığında çalışmanın yöntemine değinilmediği bazı çalışmaların ise yöntem başlığı içermediği görülmektedir. Yapılacak çalışmalarda yöntemin net bir şekilde ortaya konması hem çalışmanın kalitesini artırması hem de elde edilen bulguların sağlıklı şekilde analiz edilmesine sunacağı katkı açısından önemlidir.
7. Hutbeler, geniş kitlelere ulaşma imkânı sunan yaygın din eğitiminin önemli bir aracı konumundadır. Bu açıdan hutbelerin bir eğitim aracı olarak, daha nitelikli hale gelmesi, amacına daha iyi ulaşması bakımından din eğitimi bağlamında ele alınmasının çok önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira hutbelerin yaygın din eğitimi bağlamında sunduğu imkanların en iyi şekilde değerlendirilmesi ve eğitim aracı olarak niteliğinin artırılması için bilimsel çalışmalara konu edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Başoğlu, Tuncay. "Tahric". *Tahric*. 39/420-422. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Can, İslam. "Türkiye Camilerinde Okutulan Hutbelerin Birlikte Yaşama Söylemleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme: Adana Örneği". *SEFAD* 1/38 (2017), 507-532.
- Celfin, İsmail. *Din ve Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Çakır, Şule. *Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Deniz, Ümran. *T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrîci ve Tahlîli (1995-2000 yılları)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Hutbenin Mahiyeti ve Önemi”. Erişim 04 Mayıs 2018. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/detay/65/hutbenin-mahiyeti-ve%C3%B6nemi>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “İstatistikler”. Erişim 21 Ekim 2023. <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>.
- DİB, KGHK, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, (Kanun No. 633). Resmi Gazete Sayı 12038(02/07/1965). Erişim:21.10.2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.633.pdf>
- Doğan, Recai. “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1/2 (1998). 5-51.
- Döner, Muhammet. *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Er, Ali İhsan. *Hutbelerdeki İslam İktisadı ile İlgili Söylemlerin Tahlili: İstanbul İli Örneği (2001-2018)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Göküş, Şeref. “Din Görevlilerinin Örgütsel Güven Düzeyleri ile Mesleki Doyum Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, IX/2 (2019), 285-309.
- Göküş, Şeref vd. “Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hutbe Tartışmaları ve Ali Vahid Üryanizade’nin “Türkçe Hutbeler” Adlı Kitabı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (2021). 130-163.
- Göküş, Şeref. “Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinde Çocuk ve Çocuk Eğitimi (2010-2015)”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II*, Ed. Osman Köse, 1345-1353. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Gördük, Yunus Emre. *Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Hülür, Asuman Banu. *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Karataş, Meryem. “Yaygın Din Eğitimine Katkısı Açısından Camiler”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 4/1 (2022), 1-21.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yay., 2. Basım, 2002.
- Kocaman, Kasım. “Geçmişten Günümüze Dini İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 12(63) 2019. 1258-1271.

- Kocaman, Kasım. “Türkiye’de Din Hizmetleri Bağlamında Yüksek Din Öğretiminde Mesleki Uygulama”, *Turkish Studies*, 14/4 (2019), 2525-2529.
- Özpolat, Abdullah. “Hutbelerde Söylem Değişimi-Diyanet Hutbeleri Örneği”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/29 (2014), 662-680.
- Parlak, Deniz. *Türkiye’de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler 1923-46*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Paşaoğlu, Mehmet Talha. *Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Suna, Mehmet. *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Ültay, Eser vd. “Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10 (2021), 188-201.